

АРКАС МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ

За умов розбудови української державності ми все частіш повертаємося до сторінок нашої історії, згадуємо про людей, які внесли вагомий вклад в національну культуру. Саме такою людиною, яка до самозабутності любила рідний край, шанувала народ і його традиції був український історик, етнограф, композитор, громадський діяч Микола Миколайович Аркас.

М.М.Аркас народився у Миколаєві 26 грудня 1852 року. Миколаївський рід Аркасів належав до знатних, але не через шяхетне походження, а завдяки славним діянням на користь вітчизни. Засновник роду Андреас (Андрій) народився у Греції в місті Літохоро. До Миколаєва Андрій Емануїлович прибув на початку XIX століття, коли місто ще розбудовувалося і заселялося. Тут він став викладачем історії та стародавніх античних мов у новозаснованому штурманському училищі.

Микола і Захар Аркаси - сини Андрія Емануїловича - були здібні й працелюбні, з високим почуттям офіцерської честі та непохитного службового обов'язку, самовимогливі та самодисципліновані, добропорядні й чесні, вони уславили себе самовідданою службою у Чорноморському військово-морському флоті. Обидва брати своїми різноманітними добродіяннями набули заслуженого авторитету у мешканців Миколаєва, тим більш, що Микола Андрійович багато уваги приділяв розвитку у місті шкіл грамотності, і прогресивна громадськість виклопотала йому у міській думі звання почесного громадянина Миколаєва.

Микола Андрійович Аркас (1816-1881) - батько М.М. Аркаса - був адміралом, генерал-ад'ютантом, головним командиром Чорноморського флоту, засновником пароплавства на Каспійському морі, з 1871 до 1881 року був командиром порту і військовим губернатором Миколаєва. Незважаючи на високий авторитет серед прогресивної громадськості, за любов до українського народу, його історії та культури, за "україно-фільські" симпатії М.А. Аркаса було засуджено ревною охороною царського режиму.

Великий вплив на формування патріотичних почуттів Миколи Аркаса мала мати, яка хоч і була дочкою високого урядовця Чорноморського флоту в чині дійсного статського радника, але й не забувала, що її рід Богдановичів започаткував представник української козацької старшини. Софія Петрівна прищеплювала синові любов до народних звичаїв, пісень, казок, мальовничої української природи.

Освіту Микола Аркас здобув в одній з одеських приватних гімназій і вже в шкільні роки виявив неабиякі здібності у написанні творів з російської літератури (бо українська мова і література не викладалися в жодній школі царської Росії). Учителі Одеської гімназії мали неабиякий вплив на творчість М.Аркаса. Так,

історію викладав Л.А.Смоленський - людина прогресивних поглядів, палкий шанувальник революційно-демократичних творів О.Герцена, М.Чернишевського, М.Добролюбова. Демократичні погляди прищеплював й вчитель музики П.І.Ніщинський, який ще й захоплювався і українським музичним фольклором. Саме Ніщинський навчив Миколу теорії та композиції музики, виконавському мистецтву, розвинув професійний смак до кращих зразків українського музичного фольклору.

Після закінчення гімназії, М.Аркас став студентом природознавчого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі.

Під впливом нелегального гуртка революційно настроєних студентів, який організував у Новоросійському університеті Андрій Желябов - тоді студент юридичного факультету - у світогляді М.Аркаса утверджувалися загальнодемократичні погляди. Не були даремними для студента Миколи Аркаса постійні спілкування з професорами І.І.Мечниковим, І.М.Сеченовим, О.О.Ковалевським. Адже це були не тільки світочі біологічної науки, а й взірцеві інтелігенти з непохитними демократичними переконаннями,

В студентські роки більш усвідомленим стає інтерес М. Аркаса до історичного минулого і сучасного України, до духовних надбань українського народу. Про зміцнення у ньому почуттів української національної самосвідомості свідчить може й не дуже досконалий, але надзвичайно щирий, глибоко емоційний вірш, написаний М.Аркасом десь 1875 року, тобто року вступу автора у самостійне життя після завершення університетської освіти:

Можливо, скоро я загину
В жостокім праведнім бою,
Та не забуду в цю годину
Тебе, кохана Україно,
І добрим словом пам'яну...
...До смерті буду я любить
і ^{сз} народ, й свою країну,
Свою пригнічну Україну,
і ^{б_{дн}} правдонці служить!

Визначну роль у житті М.Аркаса відіграло його знайомство у студентські роки з видатним мистцем українського театру М.Л.Кропивницьким. Вони подружилися, і М.Аркас як актор-аматор навіть брав участь у виставах "Одеського нового театру", яким керував М.Кропивницький - драматург, режисер, актор, співак і композитор.

Під час шкільних і студентських канікул Миколу, одягнутого "по-народному", можна було побачити серед працюючих селян у полі чи на фермі. Він залюбки працював і спілкувався разом з простим народом. Батько не схвалював це, а

коли ще й довідався про захоплення сина селянською дівчиною Оксаною і його намір одружитися, не на жарт сполошився. На той час (1875 р.) Микола вже закінчив навчання в Новоросійському (Одеському) університеті. І батько негайно влаштував його на державну службу до канцелярії військово-морського відомства у Миколаєві, а наступного року навіть відправив Миколу у закордонне відрядження до Константинополя, а потім - до Галаца. Після повернення М.М.Аркаса одружили з дочкою військово-морського офіцера Шишкіна - Ольгою Іванівною.

Незважаючи на спішність і формальність шлюбу, він виявився щасливим. У 70-80-х роках у молодого подружжя Аркасів народилися діти: дочка Оксана і два сини - Петро і Микола, Дружина перейнялася демократичними і патріотичними ідеалами чоловіка, які знайшли втілення у двох напрямках творчої роботи Миколи, не пов'язаними з його професією природознавця - історією і музикою.

Ще починаючи зі студентських років, М.Аркас старанно записував народні пісні, захоплювався кобзарським мистецтвом. Кобзарів і бандуристів запрошував до Миколаєва з усієї України; поселяв їх у своєму домі. Записи народних пісень пізніше лягли в основу опери "Катерина" (хор хлопців "Гей, по синьому морю", жіночий хор "Ой, у неділю", хор солдатів "То ли не береза, то ли не кудрява", коліскова Катерини та інше).

Оперу "Катерина", лібрето і музику до якої написав М.Аркас, окремі спеціалісти відносять до української оперної класики. В опері яскраво показано сільський побут, який так добре знав композитор. Став у пригоді й професійно-театральний досвід, набутий М.Аркасом у студентські роки, коли він брав участь як актор у виставах трупи М. Л.Кропивницького.

Шлях Аркасової "Катерини" у друк і на сцену виявився нелегким. П'ять років рукопис опери пролежав у цензурних відомствах Москви та Києва і лише 1897 року вийшов в світ у Миколаєві за рахунок автора. На обкладинці видання стояло лише прізвище Т.Г. Шевченка, а авторство музики і лібрето було приховане криптонімом: Н. А. ...ь, та ще й зверху присвята "Любій, незабутній жінці моєї Олесі". Того ж року фрагменти музики "Катерини" вперше пролунали у концертному виконанні напівпрофесійного, напівама-торського симфонічного оркестру Миколаївського відділення Російського музичного товариства.

Слухачі захоплено вітали новий твір. Наступного дня після концерту (25.03.1897) миколаївська газета "Южанин" писала: "Незважаючи на те, що твір належить перу дилетанта, під ним міг би підписатися і серйозний музикант, який спеціально присвятив себе композиції". Окрилений успіхом автор поспішив надіслати клавір опери своєму давньому другу М.Кропивницькому для сценічної вистави, і той негайно взявся за репетиції. Палки в колеса ставила цензура, внаслідок чого здійснити першу виставу на Україні не вдалося.

Прем'єра відбулася 12 лютого 1899 року в Москві. Сподівання М.Аркаса на те, що високий

професіоналізм М.Кропивницького як режисера і талановитість його акторів забезпечать успіх вистави, повністю виправдалися. 13 лютого композитор одержав телеграму з Москви: "Вітаємо з успіхом і дякуємо... за довіру. Кропивницький і товариство". Відгуки московської преси на виставу опери "Катерина" були лише позитивні. Слідом за тим з давньоруської столиці почалася тріумфальна хода Аркасової "Катерини" по всій країні. Влітку 1899 р. трупа М.Кропивницького дала 10 вистав "Катерини" у Києві. 14 березня у виконанні цього ж колективу вперше побачив, почув свою оперу на сцені і сам автор. Сталося це в його рідному Миколаєві, куди спеціально, на знак щирої поваги до композитора, завітала трупа М. Кропивницького після гастролей в Одесі.

Описуючи величезний успіх вистави у листі до дружини, яка на той час перебувала у Петербурзі, схвильований до краю М.Аркас зазначив: "Я не спав цілу ніч. Сльози душили мене... Такі хвилини рідкісні і божественні...".

Музичний твір М.Аркаса зацікавив керівників багатьох українських театральних колективів. Авторського дозволу ставити вистави "Катерини" просять "Товариство малоросійських артистів" на чолі з О.С.Сусловим, "Товариство російсько-малоросійських артистів" на чолі з П.С.Мироновим-Будюхом. Українська пересувна трупа на чолі з М.К.Ярошенком, "Катериноградське товариство мистецтв" та ін.

Відповідаючи на листи з проханням про надсилання клавіру опери, М.Аркас скромно відповідав: "...раз я її випустив у світ, то задля всіх, а не себе".

Протягом п'яти років після прем'єри опери "Катерина" побачили і почули мешканці Мінська, Вільно, Катеринодара, Одеси, Маріуполя, Луцька, Львова, Варшави. Тобто опера М.Аркаса уже тоді сягнула за межі України і навіть Російської імперії.

Радянський музикознавець Л.С.Кауфман ставить М.Аркаса-композитора на визначне місце в історії українського музичного мистецтва: "Катерина" - це відгук справжнього патріота на потребу створення національної опери для народної сцени. В українському музичному репертуарі на той час вже були опери С. Гулака-Артемовського і М.Лисенка. До п'єси Т.Шевченка "Назар Стодоля" написав свої "Вечорниці" П.Ніщинський. Але це був, по суті, вставний номер до драматичної вистави. Першу оперу на шевченківський сюжет створив М.М.Аркас."

Композиторський талант М.Аркаса високо цінували й ті його сучасники, які професійно розбиралися у музичному мистецтві. Вони захочували Аркаса взятися за написання наступних опер. Та цим побажанням не судилося збутися. Крововилив у мозок і слідом за тим ієвелікуваний параліч правої руки не дали змоги М.Аркасу більше сідати за фортепіано. Опера "Катерина" залишилася єдиною у творчому доробку М.Аркаса-композитора.

До самої смерті М.Аркас цікавився українським музичним фольклором. Як і раніше, запрошував на гастролі у Миколаїв кобзарів і

бандуристів з усієї України. З часом у М.Аркаса з'явилась нова сфера творчих пошуків-він почав вивчати історію України. З початку ХХ століття М.Аркас глибоко знайомиться з документальними матеріалами, а також з друкованим доробком професійних істориків.

М.Аркас прагнув проаналізувати опрацьований матеріал й узагальнити у найдоступнішій формі, зрозумілій навіть підлітку з незакінченою середньою освітою. Хоча підхід М.Аркаса до справи з самого початку був вельми серйозний і цілком професійний, але кінцева мета була найскромніша: створити рукопис для домашніх потреб, а саме - навчання і виховання онука Миколи. Аркас мав досить багату власну кількатисячну бібліотеку з українознавчої проблематики, яку поповнював усе життя, постійно передплачував спеціалізовану періодику, Бажаючи зробити видання популярним, М.Аркас надавав ілюстраціям не менше уваги, ніж тексту.

З часом М.Аркас налагоджує не тільки офіційні контакти з книгарнями, бібліотеками і видавництвами, а й знаходить компетентних людей, схильних підтримати його дослідницький інтерес, сприяти придбанням відповідної літератури у Києві, Петербурзі, Одесі, Львові та інших вітчизняних культурних центрах.

До апробації свого рукопису серед фахівців М.Аркас підійшов зважено і серйозно: в процесі написання він відправляв його частинами до Києва, а потім доопрацьовував матеріал згідно з висловленими зауваженнями.

Книга була видана 1908 року нечуваним раніше для такого роду видань масовим семитисячним тиражем, який повністю розійшовся протягом кількох місяців. Сподівання автора, що книга "...надто корисна буде для нашого люду" виправдалися. Її видання відповідало громадським суспільно-політичним і культурним потребам національно-визвольного руху українського народу у руслі загальноросійської визвольної боротьби початку ХХ століття, яка зрештою завершилась вибухом першої російської революції.

Саме перша російська революція створила умови для випуску в світ "Історії України-Русі" М.Аркаса, але для цього потрібні були кошти і грамотні друкарі. Разом з прихильниками реалізації цього задуму М.Аркас обговорив різні варіанти залучення коштів меценатів чи створюваних тоді у ряді міст України культурно-освітніх організацій - так званих "просвіт". Однак зрештою, грошові видатки взявся покрити сам автор, хоч це й підірвало його матеріальне становище. Місцем видання було обрано друкарню товариства "Общественная польза" у Петербурзі, куди М.Аркас передав савоє дітище. Запрошений ним редактор - Василь Миколайович Доманицький (1877-1910 рр) опрацьовував цей рукопис 1907р, здійснюючи безпосередній нагляд за його друкуванням.

Редакторською роботою М.Аркас залишився цілком задоволений. Характеристика В.Доманицького як історика, яку дали йому, рекомендуючи до співпраці з М.Аркасом ("На його можна цілком покласти, бо він знає історію не

менш Грушевського") виявилась справедливою.

Один з сучасників М.Аркаса, до того ж спеціаліст в історичній галузі, В.Біднов так оцінив історіографічний факт виходу в світ Аркасової книги: "Ні одна українська книжка, крім "Кобзаря", не мала такого поспіху, який випав на долю труда М.Аркаса; його купували, читали; читали з захопленням і щиро дякували автором за його книгу, надсилаючи до нього листи. Видно було, що М.Аркас зрозумів ту велику потребу в популярній Історії України, котра почувалася в широких колах нашого громадянства..." . А відомий мемуарист українського національного руху кінця ХІХ-початку ХХ століття О.Лотоцький оцінив появу книги так: "Се була перша книжечка нашої історії, написаної для широкої публіки, й популярність її в свій час була надзвичайна. "Ілюстрована історія України" М. С Грушевського появилася пізніше й не мала такого успіху у широкого читача, як "Історія України" Аркаса-Доманицького".

Мемуарист не випадково згадав Грушевського та його популярний нарис з історії України, бо з цим пов'язані наступні смутні й трагічні події, що звели в могилу Аркаса і Доманицького. Найвидатніший професійний історик України відіграв у цих подіях домінуючу негативну роль. Розгромна, образлива рецензія М.Грушевського на "Історію України-Русі" Аркаса-Доманицького з відвертим глузуванням, висміюванням, приниженням, проголошенням найпринизливіших епітетів і найобразливіших таврувань на адресу автора були незаслуженою огульною критикою. Після розгромної рецензії та публічного цькування М.Грушевським лише два роки прожив В.Доманицький, та йто майже весь час по лікарнях та санаторіях. Ще менше з часу тої ж публікації прижив М.Аркас: лише півроку. Він боляче переживав всі несправедливі обвинувачення на свою адресу і ледве не впав у розпач з приводу продовження роботи над підготовкою до другого доопрацьованого доповненого і поліпшеного видання "Історії України-Русі".

В цей час М.Аркас одержує багато листів від різних людей, які бажали підтримати його співчуттям, порадою, консультацією, сприянням, допомогою. Взагалі, після виходу книги у світ М.Аркас отримав багато схвальних і водночас вимогливих листів, автори яких дякували за першу написану українською мовою, доступну розумінню навіть малоосвічених читачів популярну книгу з історії України, підкреслюючи її велике громадське значення для піднесення національної та історичної свідомості народу, делікатно дорікали за недостатній тираж, вимагали другого видання, просили допомоги в придбання книги.

Але не міг М.Аркас задовольнити прохання своїх читачів, оскільки право на продаж книги було віддане київській книгарні. Видатки на видання "Історії України-Русі", будівництво і утримання школи з українською мовою викладання у селі Христофоровці, де були залишки його мастків, благодійні пожертви на таланти з народу, на організовану ним у Миколаєві "Просвіту" -

все це практично розорило М.Аркаса. При цьому, десять останніх років свого життя М.Аркас перебував у відставці і вже не посадив значних "прибуткових" посад у губернському правлінні. А для того, щоб видати "Історію України-Русі", М.Аркас змушений був позичити 10 тисяч карбованців під великі проценти. 1908 року, коли книга вийшла друком, М.Аркас не мав жодної зайвої копійки.

Третім дітищем М.М.Аркаса, не менш любимим, ніж перші два ("Катерина" та "Історія України-Русі") була Миколаївська "Просвіта, яка виникла 1907 р. з його ініціативи, мала чітко розроблений статут своєї діяльності, яким передбачалася активна допомога у розвиткові української культури і української мови зокрема. Для реалізації цієї мети товариство видавало книжки, журнали, часописи українською мовою, відкривало свої книгозбірні, музеї, читальні книгарні, організувало публічні лекції, загальноосвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти тощо. На внески й матеріальні пожертвування, переважно більшість яких вносив сам М.Аркас, миколаївська "Просвіта" відкривала школи, бюро праці, просвітні й добродійні заклади, проводила конкурси й преміювала за найкращі твори письменства, умілості та ін, надавала стипендії тощо.

Масові культурно-освітні заходи миколаївської "Просвіти" здійснювалися, як правило, завдяки високому особистому авторитету серед громадськості міста її керівника, з чим були змушені рахуватися місцеві можновладці. Та й слава про історичні заслуги батька й дядька Миколи Миколайовича у культурно-освітньому і суспільно-політичному розвитку міста були широкі відомі мешканцям.

Під керівництвом М.Аркаса миколаївська "Просвіта" розгорнула досить плідну культурно-освітню діяльність. Тільки протягом 1908 року відбулося майже півсотні літературно-музичних вечорів, на яких пройшли вистави опер "Катерина", "Запорожець за Дунаєм", "Наталка-Полтавка", п'єс І.Карпенко-Карого "Мартин Боруля", "Бондарівна", "Сто тисяч", "Наймичка", "Розумний і дурень", М.Старицького - "Зимовий вечір", Г.Квітки-Основ'яненка - "Шельменко-денщик", Б.Грінченка - "Нахмарило", водевілей-"жартів" - І.Котляревського, Л.Яновської, А.Чехова.

Театральні вистави і літературно-музичні концерти миколаївської "Просвіти" відвідували не тільки українці, але й представники інших націй. І взагалі, хоча "Просвіта" й ставила одним з першочергових своїх завдань розвивати "національну самосвідомість між своїм народом", у діяльності своїй вона не замикалася у вузьконаціональні рамки, й двері для членства в ній були широко відкриті представникам будь-якої національності.

Найпоследовніше і найнаполегливіше миколаївська "Просвіта" на чолі з М.Аркасом вела боротьбу за впровадження української мови у народну освіту. Не сподіваючись на те, що царські власті підуть назустріч у вирішенні цього питання, М.Аркас власними рішучими діями давав прик-

лад самочинного розв'язання справи на користь народним масам. Так, протягом двох років у селі Богданівці працювала на кошти М.Аркаса чотирирічна школа з українською мовою викладання. Вона не тільки навчала письменності та основам наук, а й виховувала учнів і їх батьків у душі української національної свідомості,

Миколаївські "просвітяни" на чолі з М.Аркасом, не припиняючи наполегливої і послідовної роботи щодо впровадження української мови у народну освіту, намагалися поширювати українські видання навчальної, художньої та історичної літератури як у містах, так і в селах, налагоджували систематичний обмін книжковими новинками з одеською та київською "Просвітами",

Вельми поважне місце у діяльності миколаївської "Просвіти" посідала лекційна пропаганда. Зокрема, М.Аркас, завершивши роботу над рукописом "України-Русі", прочитав на цю ж тему цілий лекційний курс з 14 лекцій.

Найулюбленіша сфера громадської активності Миколи Миколайовича - просвітня діяльність, яка завжди була на Україні пов'язана з визвольним рухом за право вільного розвитку української культури і мови, коштувала йому не тільки значних матеріальних витрат, а й здоров'я. Адже царські власті на діяльність "Просвіт" дивилися з підозрою, а учасників їх так чи інакше переслідували. Не уникнув цього й М.Аркас, незважаючи на свої високі чини і звання, здобуті на державній службі.

Матеріальні нестатки, в яких він жив останні роки свого життя, переслідували родину М.Аркаса і після його смерті 13 березня 1909 року. Щоб організувати пристойне поховання, родина змушена була продати останні залишки маєтка у Христофоровці.

Микола Миколайович Аркас - активний і наполегливий збирач українського музичного фольклору, автор першої написаної і надрукованої українською мовою популярної книги з історії України, засновник і керівник миколаївської самодіяльної організації "Просвіта", невідступний і послідовний в усій своїй музичній, літературній, науково-популярній творчості пропагандист рідної мови, зробив значний внесок у розвиток і популяризацію української національної культури.

На жаль, до недавнього часу навіть земляки М.Аркаса мало що знали про нього, бо його ім'я не було увічнене на сучасній карті Миколаєва: не було ні вулиці, ні провулка, ні навчального, ні культурно-освітнього закладів з його ім'ям, жодної меморіальної дошки. А він же все своє свідоме життя прожив тут і своєю різноманітною творчою діяльністю сприяв славі свого рідного міста не менше, ніж усій його рідній Україні, Про цю пам'ятну дійсність сучасна освічена громадськість України на повний голос фактично заговорила на ІУ ресаубліканській науковій конференції з історичного краєзнавства, яка проходила 1989 року у Миколаєві з нагоди 200-річчя міста. Було проголошено кілька доповідей про М.Аркаса, тези яких опубліковано у збірнику матеріалів конференції.